

## **Частина I.**

# **Форми взаємодії держави і суспільства: історичний аналіз**

- Розділ 1. Києво-руська спадщина
- Розділ 2. Татарська й литовська доба в історії України
- Розділ 3. Політична система України доби Речі Посполитої
- Розділ 4. Політична система українського суспільства у роки Національної революції середини XVII ст.
- Розділ 5. Політична система Гетьманату
- Розділ 6. Україна у складі Російської імперії
- Розділ 7. Українські землі у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії
- Розділ 8. Українська Народна Республіка
- Розділ 9. Українська Держава
- Розділ 10. Українські землі у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини
- Розділ 11. Становлення та еволюція радянської політичної системи
- Розділ 12. Україна в добу системної кризи радянського ладу
- Розділ 13. Крах перебудовної політики

## РОЗДІЛ 1.

# Києво-руська спадщина

### 1. Витоки давньоруської державності

Застосування поняття «державність» чи «державна» до реалій архаїчного соціуму є до певної міри умовним. Саме слово «**державна**» до XVII ст. як спеціальний термін (*terminus technicus*) уживалося не у точному, звичному для нас значенні, а побутовало лиш як одне з визначень верховної влади, було метафорою її царственості та могутності<sup>1</sup>. Змістовне наповнення та дієвість змісту поняття «державна» стосовно ранньосередньовічної Русі визначають дві спільні характерні для неї риси. Це наявність певної групи людей, що використовують силу з метою домогтися підкорення своїм командам і претендують на право командувати і право підкоряти, тобто на те, аби бути легітимною<sup>2</sup>. Оця друга риса уявляється особливо важливою, бо дозволяє встановити чітку відмінність між бандою грабіжників і «державним апаратом». На Русі такою розбійницькою зграєю, яка несла в собі зародки державності, була очолювана князем військова дружина, яка становила суспільний інститут привілейованих людей – професійних воїнів.

На відміну від народного ополчення, що було первісним елементом воєнної організації слов'ян у більш ранні часи, дружина стала постійною організацією професійних воїнів, яка стояла поза общиною і над нею. Слугуючи опорою для князів і племінної аристократії, дружина поступово перетворювалася на самостійний орган публічної влади. Саме великокнязівська дружина і була тією соціальною силою, що об'єднала племінні княжіння східного слов'янства у відносно єдине політичне утворення – Київську Русь. Це ще аморфне й крихке у IX–X ст. об'єднання науковці справедливо називають «*дружинною державою*»<sup>3</sup>. Власне, *русско* спочатку, слід гадати, й називалась князівська дружина.

За доби раннього середньовіччя дружина була, як наголошував О.Є.Пресняков, «приватноправовим, особистим союзом, заснованим на спільності вогнища й хліба пана зі слугами, союзом, що виділяється із загального устрою народної громади в особливе, самодостатнє ціле»<sup>4</sup>. Спершу дружина живе з князем на одному хлібі. Князь ділить зі своїми воїнами тягар воєнних походів, здобуту в них здобич, а також стіл і дах свого дому. Виокремлення князя і дружини з-поміж основної маси общинників, відчуження влади від народу, поява нового типу поселенських структур – князівських фортець наприкінці IX–X ст., було важливим чинником виникнення держави у східних слов'ян: «Спорудження кня-

зівських фортець, куди надходили данини-рента, сприяло утвердженню державності, створенню податкової системи. Дружина утворювала єдиний апарат управління у Київській Русі, сприяла поширенню на її території великокнязівської влади»<sup>5</sup> й, додам, організації населення за територіальним принципом. Інституту князівської влади, нероздільно пов'язаної зі своїм дружинним оточенням, належить визначальна роль у формуванні соціально-політичних спільнот протодержавного типу.

Первісним територіально-політичним осередком Русі була Середня Наддніпрянина. У першій половині IX ст. тут склалося ранньодержавне об'єднання, відоме за джерелами під назвою «Руська земля». На зламі IX–X ст. територія цього політичного утворення обмежувалася Києвом і прилеглою до нього землею подніпровських полян. Місцева родова князівська влада невдовзі згасла, і її заступила династія Рюриковичів, утвердження якої у Києві відбулося на початку 80-х роках IX ст. До цього часу літописні джерела й відносять початок боротьби київських князів за поширення свого політичного впливу над прилеглими до Київського Подніпров'я східнослов'янськими землями. «Повість временних літ» — грандіозна пам'ятка старокиївського літописання під 883 р., зокрема, сповіщає: «*Поча Олегъ воевати Деревляны, и примучи вои, имаша на них дань по чернѣ кунѣ*»<sup>6</sup>. З цього літописного повідомлення випливає, що військова дружина київського князя змусила древлян визнати владу останнього й, зокрема, його право на загальний податок, який мало сплачувати все тамтешнє населення.

Князь Олег не випадково розпочав «примучувати» насамперед древлян. То був могутній союз слов'янських племен, територія якого обіймала поліські райони сучасної Київщини, Житомирщини й частково Рівненщини. Всупереч тенденційній оцінці древлян як відсталого народу, який буцімто, «*живяху звѣриньскимъ образомъ... скотьски: убиваху другъ друга, ядыху вся нечисто, и брака у них не бываше, но умываху у воды дѣвицы*»<sup>7</sup>, в історичній ретроспективі вони постають войовничим і свободолюбним народом. Літописець мимоволі зізнається, що після смерті Кия і його братів поляни були скривджені древлянами. Це повідомлення писемного джерела підтверджується археологічними даними, які фіксують наявність древлянських старожитностей VIII–IX ст. на території сучасного Києва.

Древлянам вдалося зберегти свою автономію й за часів володарювання хозар, потіснившись з берегів середньої течії Дніпра у Полісся<sup>8</sup>. Однак вони не збиралися відмовлятися від своїх претензій на Київське Подніпров'я аж до середини X ст. Отже, підірвавши воєнно-політичну міць древлянського союзу племен, Олег забезпечував собі свободу дій в інших, більш віддалених від київського центру регіонах.

Наступним кроком київського державотворчого осередку на цьому шляху стало підкорення Дніпровського Лівобережжя. У 884 р. Олег здійснює похід на сіверян: «*Иде Олегъ на Сѣверяне, и побѣди сѣверяны, и*

*взложи на нь дань легьку, и не дастъ имъ Козаромъ дани платити, рек: “Азъ имъ противень, а вамъ не чему”»<sup>9</sup>. А ще через рік київський князь спрямовує свої збройні загони ще далі на північ – у басейн річки Сож, де жили літописні радимичі. Як і в попередньому випадку, ця виправа постає як звільнення лівобережних слов'ян від хозарської кормиги: «Посла къ Радимичемъ, рька: “Камо дань даете?” Они же рѣша: “Козаромъ”. И рече имъ Олегъ: “Не дайте Козаром, но мнѣ дайте”. И вдаша Ольгови по щьягу, яко же и козаромъ даяху»<sup>10</sup>.*

Важливо зазначити, що київський «уряд» спершу не запроваджував на підвладних землях якихось нововведень. Найвна вже у східних слов'ян система оподаткування була цілком життєздатною й у достатній мірі могла забезпечити матеріальне утримання крихкого ще прошарку надплеємінної верхівки. Східнослов'янські плеємінні княжіння, або «Славонії» візантійських авторів, були вищою формою первіснообщинного ладу й несли в собі зародки державності<sup>11</sup>. Однак ці потенції були, очевидно, надзвичайно слабкими. Цим і зумовлювалася стрімка динаміка успішних походів дружинників князя Олега. Всього за три роки, як свідчать літописи, йому вдалося підкорити своїй владі полян, древлян, сіверян і радимичів. Так, під 885 р. «Повість временних літ» сповіщає: «И бѣ обладая Олегъ Поляны, и Древляны, и Сѣверяны, и Радимичи, а съ Уличи и Тѣверци имяше рать»<sup>12</sup>.

У давньоруській історії розбійницькі наїзди русів поступово перетворилися на своєрідну, певним чином упорядковану систему, яка отримала назву *полюддя*. Про характер і зміст цього явища йдеться у творі «Про управління імперією», укладеному в 948–952 рр. візантійським імператором Константином VII Пурпурогенетом (Багрянородним). Змальовуючи суворий образ життя русів, добре поінформований вінченосний автор повідомляє про те, що полюддя здійснювалося взимку й тривало до весни: «Зимовий ж і суворий спосіб життя тих русів такий. Коли настає листопад місяць, в той же час їхні архонти виступають зі всіма росами з Кіава і відправляються в полюддя, що зветься “кружлянням”, а саме в Славинії вервіанів, другувітів, кривичів, северіїв та інших слов'ян, які являються пактіотами росів. Кормлячись там впродовж усієї зими, вони знову, починаючи від квітня, коли скресає лід на річці Дніпро, повертаються в Кіав»<sup>13</sup>. З цього випливає, що відносини між Києвом і плеємінними княжіннями вже регулювалися якимись угодами (давньоруське «ряд», грецьке «пакт»), через що Константин Багрянородний і називає слов'янське населення цих княжінь «пактіотами».

Круговий об'їзд підвладних земель здійснювався кільцем рік у такому напрямку: через межиріччя Дніпра і Горині до древлян, потім через Любеч до радимичів й, можливо, дреговичів, далі назад Десною до сіверян й через Чернігів і Вишгород до Києва. За підрахунками Б.Рибакіова довжина всього шляху полюддя становила 1200–1500 км й охоплювала територію розміром 700×1000 км<sup>14</sup>. Проте наведені вище цифри вида-

ються перебільшеними. Адже подолати таку відстань зимою верхи на конях з вщерть навантаженими валками за шість місяців було, принаймні за часів правління Олега, Ігоря та Ольги, просто нереально.

Протягом тривалого часу київський князь зі своїми військовими слугами-дружинниками перебував на повному утриманні слов'янських громад. Користуючись монопольним правом застосування сили й оподаткування, ця, скористаймося запропонованим свого часу св. Августином терміном, пізніше використаним М.Костомаровим для позначення давньоруської дружини, «розбійницька зграя»<sup>15</sup> розглядала полюддя як основне джерело одержання засобів для існування. Разом із тим ці «кормління» хоч і накладали на місцеве населення чималі матеріальні турботи, сприяли встановленню і зміцненню соціально-політичних зв'язків між київським князем і його підданими, досягання певного балансу правових норм і звичаїв.

Типологічно близькою паралеллю давньоруським «кормлінням» був зафіксований в деяких західноєвропейських країнах VI–X ст. інститут «королівської подорожі» (*reisekönigtum*). Характеризуючи його основні риси, А.Я.Гуревич з-поміж іншого відзначає: «Відносини між королем і його почтом, дружиною, з одного боку, і сільським населенням – з іншого, виявлялися крім усього іншого у тому, що поселяни повинні були улаштувати відвідавшому дану місцевість королю гідне прийняття, тобто впродовж певного часу харчувати його і служилих людей. *Feorm* («частування», «учта», «кормління») виявляється ключовим словом при характеристиці цього звичаю. Тут перед нами в концентрованій формі виступають гостинність і усвідомлення необхідності матеріально підтримувати владу, представник якої виступає як гарант правопорядку. Ці пригосання та учти, що вимагали від місцевих жителів чималих матеріальних витрат, не були цілком добровільними, але разом із тим і не являли собою простої данини чи примусового податку... Виконуючи функції правителя, король, який потребував матеріальної підтримки підданих, разом з тим під час постійних роз'їздів країною актуалізував свій емоційний зв'язок із її населенням»<sup>16</sup>. Так само й київський князь, щорічно виїжджаючи в полюддя, підтверджував своє право на володіння підвладними землями. Военний промисел князя і дружини був магістральним шляхом інституалізації Київської держави. Під час цього «кружляння» відпрацьовувалася модель соціальних і політичних взаємовідносин володаря зі своїми підданими.

Полюддя було характерне для перехідного періоду від соціально-потестарного до державного суспільства<sup>17</sup>. Еволюція цього інституту демонструє інтенції розвитку державотворення у східних слов'ян і тип політичних можливостей й поведінки влади, а також дозволяє говорити про більш-менш тривкі, нехай і недосконалі основи державної організації та політичної системи на Русі.

З установленням такого балансу сил київський «уряд» міг розрахо-

увати на підтримку місцевих племінних вождів в організованих ним військових походах на Візантію. Так, на двадцять п'ятому році правління у Києві князя Олега, згідно з недоладною і сумнівною літописною хронологією «Повісті временних літ», вирушаючи в похід на Царгород, київський князь «...*поя же множество Варяг и Словенъ, и Чудь, и Словене, и Кривичи, и Мерю, и Деревляны, и Радимичи, и Поляны, и Сѣверо, и Вятичи, и Хорваты, и Доулѣбы, и Тиверци, яже суть толковины: си вси звахуться от Грекъ Великая Скуфь*»<sup>18</sup>. Як бачимо, у візії літописця то була грандіозна за своїм розмахом воєнна виправа. Вона потребувала величезних матеріальних і людських ресурсів. Крім професійних воїнів, до цієї акції київський «уряд» залучив і народне ополчення, яке рекрутувалося з усіх підвладних і союзних йому слов'янських і не слов'янських племен.

Візантійські й інші далекі походи Русі IX–X ст. сприяли інституціоналізації Давньоруської держави, її внутрішній організації та структуризації. Як зауважував М.С.Грушевський, «сі походи, що були вінцем тодішньої дружинної організації, злучали в одне тіло всю дружинну верству, розкидану по цілому просторі держави, давали відчутти одність державної організації, і тим були для неї дуже корисні. Не диво, що сі походи повторялися досить часто, поки не отяжіла державна організація, ставши більше диференційованою, глибоше розгалуженою»<sup>19</sup>. Певне уявлення про цю державно-політичну диференціацію тогочасної давньоруської спільноти дозволяють скласти русько-візантійські угоди першої половини X ст. Вельми симптоматичним у цьому відношенні є наступне повідомлення «Повісті временних літ», вміщене під 907 р.: «*И заповѣда Олег (грекам. — Авт.) дати воем на 2000 корабль по 12 гривен на ключь, и потом даяти уклады на рускыа грады: первое на Киевѣ, та же на Чернигов, на Переаславль, на Полтѣскѣ, на Ростов, на Любечь и на прочаа городы; по тѣм бо городомъ седяху велиции князи, под Олгом сущи*»<sup>20</sup>. Київські правителі змушені були ще рахуватися з військово-політичною міццю, на яку опиралася влада місцевих племінних князів. Ось чому від імені цього «княжжя» вони укладають угоди з Візантією, спільно ведуть міжнародну торгівлю та вирішують інші важливі питання внутрішньополітичного життя. Київська Русь кінця IX — початку X ст. була відтак своєрідною політичною асоціацією «світлих і великих» князів і «великих бояр», що «сиділи» по градам і перебували «під рукою» у великого князя київського<sup>21</sup>.

Послани «*от Олга великого князя Рускаго и от всѣх иже сущих под рукою его свѣтлых и великих князь и его великих бояр ... Карлы, Инегельд, Фарлоф, Веремоуд, Рулавъ, Гоуды, Роуалдъ, Карнъ, Фрелавъ, Руаль, Актеву, Труанъ, Лидоул, Фостъ, Стемид*»<sup>22</sup> були у своїй переважній більшості представниками другорядних князів-ярлів й лише *Карли*, слід гадати, був посланий безпосередньо від Олега<sup>23</sup>. В угоді 944 р. виступають: «*Иворъ, соль Игоревъ великаго князя Рускаго, и обѣщи сли: Вуефастъ Святославль, сынъ Игоревъ; Искусеви Ольги княгини; Слуды Игоревъ, нети Игоревъ; Оулѣбъ*

*Володиславль; Каницарь Передьславинь; Шихъбернь Сфандрь, жены Улѣблѣ; Прастѣнь Турьдуви; Либиарь Фастовъ; Гримъ Сфирьковъ; Прастѣнь Акунъ, нети Игоревъ; Кары Тудковъ; Каршевъ Турьдовъ; Егри Евлисковъ; Воистъ Вошковъ; Истръ Аминодовъ; Прастѣнь Бернов; Явтягъ Гунаровъ; Шибридь Алданъ; Коль Клековъ; Стегги Етоновъ; Сфирка...; Алвадь Гудовъ; Фудри Туадовъ; Мутуръ Оутинь»<sup>24</sup>. Цей унікальний для середини X ст. реєстр князів відбиває ієрархічну структуру правлячої київської верхівки, або, сказати б слідом за М.С.Грушевським, *склад* Київської держави<sup>25</sup>.*

Та обставина, що у цьому переліку князів та їхніх послів одинадцятим з черги названо Ігорового небожа на ймення Якун (Акун), здається, дає підстави думати, що такою була кількість членів власне великокнязівського дому<sup>26</sup>. Решта послів були послані *«от всякоя княжьа и от всѣхъ люди Руския земля»*<sup>27</sup>. Очевидно, то були члени володарних родів. Виділення членів київського великокнязівського дому з-поміж «всякого княжьа» й визнання ними їхнього монопольного права на верховну владу сприяло впорядкуванню системи ієрархічних зв'язків київського княжого дому з їхніми мужами – членами володарних родів, що сиділи по містам і племінними князями. Такою була організація державно-політичного ладу Київської Русі більшої половини X ст.

Першою серйозною спробою центральної влади обмежити прерогативи місцевої знаті стали реформи княгині Ольги (945–962 рр.). Ольга посіла київський великокнязівський стіл після трагічної загибелі у 945 р. свого чоловіка – князя Ігоря. Самочинно подвоївши норми данини, яка стягувалася київським «урядом» з населення Дrevлянської землі, Ігор наклав головою. З погляду племінного права вбивство київського князя, який порушив «ряд» з дrevлянами, було вмотивованим учинком. Ось чому дrevлянські мужі, як сповіщають літописні джерела, плекали намір проголосити свого князя Мала київським правителем. З цією метою вони відрядили до Києва своїх посланців просити руки Ігорової вдови. У свідомості слов'янської родоплемінної еліти влада київського князя постає як додаток до шлюбу з дружиною загиблого носія гідності цієї влади й династії. Ольгу можна уподібнити до легендарної шотландської королеви Гертруди, рука та скіпетр якої, за образним виразом Дж.Фрезера, були нероздільні<sup>28</sup>. Шлюбний вінець для дrevлянського князя Мала був, відповідно до тогочасних уявлень, діадемою царства.

Однак Ольга, погоджуючись на словах на таку компенсацію, до часу не відкривала своїх справжніх намірів будь-що помститися за смерть свого чоловіка. І тільки згодом, зібравши достатню кількість вірних київських дружинників, вона знешкодила дrevлянських послів, а потім виступила війною на землю дrevлян. У результаті цього походу була ліквідована місцева правляча династія на чолі з князем Малом. Ця колізія яскраво висвічує драматично-напружений характер зав'язку давньоруської державності, яка зростала на протистоянні місцевого автономізму гегемоністським устремлінням київського князя та його дружини. «Вій-

на, що вела Ольга з Древліанами по їх повстанню на Ігоря, була, — на думку М. Грушевського, — правдоподібно першим визначним актом її регентства. Вона закінчилася значним обмеженням старої древліанської автономії. Зникли старі “добрі” князі, край сильно спустошено, нарід обтяжено ріжними контрибуціями, — ще й крім данини до київського князівського скарбу мала бути якась контрибуція на Ольгу саму, може як “головщина” за вбитого чоловіка»<sup>29</sup>. До цього слід додати, що стягнення «головщини», або *віри*, в архаїчних суспільствах було своєрідною сполучною, а тому вкрай необхідною ланкою між кровною помстою і порядком успадкування влади.

Підсумовуючи результати походу Ольги на Іскоростень, «Повість временних літ» під 946 р., в строгій і діловій тональності вказує на його далекосяжні наслідки: *«И възложиша на ня дань тяжьку; 2 части дани идела Киеву, а третья Вышегороду к Ользѣ; бѣ бо Вышегородѣ градъ Вользинь. И иде Вольга по Дервьстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища»*<sup>30</sup>. Встановлення Ольгою більш суворого порядку збирання данини, визначення її обсягів, строків і певних місць зберігання, регламентація податків поклато, без перебільшення, початок існуванню Київської Русі як держави. Адже говорити про більш-менш тривку державну організацію на Русі можна лише з того моменту, коли припиняються наїзди князівських дружин та їхні стосунки з племінними княжіннями регламентуються законодавчо<sup>31</sup>. Рішучі дії київської княгині з усього були, як видається, закріплені законодавчими нормами прецедентного (ще не феодального!) права.

Іскоростень та інші племінні «гради» древліан були знищені вщент, і життя на них уже не відродилося. Натомість за ініціативи великокнязівської влади почали встановлюватися нові фіскально-адміністративні пункти, управління якими відтепер зосереджувалося в руках князівських слуг-дружинників. Одним із таких «становищ», очевидно, і був *Ольжин град* — Вишгород. Подібні протоміські центри були, як уявляється, місцем зосередження органів державної влади і судочинства, міжплемінного торговельного обміну та релігійних відправ. Їхнім облаштуванням опікувалась Ольга й у майбутньому. Як повідомляє «Повість временних літ» під 947 р.: *«Иде Вольга Новугороду, и уставы по Мьстѣ новосты и дани и по Лузѣ оброки и дани; и ловища ея суть по всей земли, знаменья и мѣста и новосты, и сани ее стоятъ въ Плесковѣ и до сего дне, и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село ее Ольжичи и доселе»*<sup>32</sup>.

Успішна війна Ольги з древліанами, яка закінчилася спаленням і розоренням їхньої столиці, наведенням порядку в адміністративному управлінні, державних фінансах й судочинстві зміцнило владу київського княжого роду і стало дійсно «вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних княжінь, перетворення їх земель на державну територію Київської Русі»<sup>33</sup>. Події 945–947 рр. порушили «ту структуру воло-



дарювання у Східній Європі, котра трималася півстоліття на договорі й балансі між Києвом і племінними союзами. Попри те, що це мусило статися рано чи пізно, лише вбивство Ігоря призвело до того, що Київ у відповідь починає ліквідувати, очевидно, досить широку перед тим автономію своїх “пактіотів” і включати їхні землі до складу безпосередньо підвладної руським князям території. Київська держава вперше за свою історію набуває свого територіального змісту<sup>34</sup>. Впроваджений Ольгою порядок збирання данини, створення нею безпосередньо пов’язаних з київським державотворчим осередком адміністративно-фінансових і судових осередків на місцях – погостів – сприяло зміцненню основ політичної системи Київської Русі, яка визначалася більш досконалими формами та способами перерозподілу суспільного продукту.

Наступним кроком на шляху ліквідації автономії східнослов’янських князів і закріплення їх за династією Рюриковичів стала заміна місцевих племінних правителів київськими урядовцями. У 969 р. київський князь Святослав Ігоревич уперше в політичній практиці Київської Русі призначає своїх намісників до головніших давньоруських міст для управління над прилеглими до них землями. Ними стали його сини. Молодший Володимир відправився разом зі своїм опікуном Добринею на Новгородське князіння, Олег отримав Дrevлянську землю, а старший Ярополк залишився князувати у Києві. Цей прецедент слід трактувати не як розподіл чи виділ синам частини володінь, а лише як зосередження системи володіння землями в руках князівської сім’ї<sup>35</sup>. Ця система державного управління ґрунтувалася на уявленнях про те, що «влада належить роду, а не особі, і тільки вождь, приймаючи її від старших, може від імені всіх розпоряджатися нею так як треба. Влада – це сила роду, який час від часу наділяє нею одного із його членів. Таку владу держать різні представники роду, і слово *держава* в такому вживанні означає просте держання влади»<sup>36</sup>.

Започаткована Святославом практика посадовлення великокнязівських намісників відповідала потребам об’єднавчої політики київського правлячого дому, сприяла інтеграції служилої і місцевої знаті, формуванню єдиної політичної системи. Втім, політичні зв’язки між синами київського князя не були ще достатньо урівноважені нормами встановленого, освяченого традицією права. Ось чому невдовзі після трагічної загибелі Святослава Ігоревича на Дніпровських порогах 972 р. між ними зав’язалися міжособні чвари. За намовою воеводи Свенельда київський князь рушив війною на свого брата Олега Дrevлянського. Спонукальним мотивом для прийняття такого рішення була, очевидно, не тільки і не стільки помста за вбивство Свенельдового сина, скільки відмова Олега визнати після смерті батька політичну залежність від старшого брата. В результаті збройного конфлікту дrevлянський князь наклав головою, а Володимир, побоюючись подібної участі, подався з Новгорода за море

до варягів. Скориставшись нагодою, Ярополк, не вагаючись, «*посадники своя посади в Новѣградѣ, и бѣ володѣя единѣ в Руси*»<sup>37</sup>.

Причини цієї колізії, як і наступних міжкнязівських усобиць на Русі, криються у невиразності правового поля, у межах якого визначалися політичні стосунки між старшими і молодшими членами династії Рюриковичів. «Старе сімейне право ґрунтувалося на нероздільності проживання і володіння. З розподілом руйнувався сімейний союз, і звичні поняття не знали переваг і прав старшого брата над іншими. Ці поняття, що були панівними у міжкнязівських стосунках, входили в гостре протиріччя з політичною тенденцією київських князів міцно підкорити Києву підвладні області. І перший, що впливав із обставин, вихід із дилеми – прагнення об'єднати в руках київського князя всі володіння батька, бути «*владає, единому в Руси*»<sup>38</sup>. Цим правом і скористався Ярополк. Однак його єдиновладдя було коротким. Як сповіщає «*Повість временних літ*» під 980 р.: «*Приде Володимиръ съ варяги Ноугороду, и рече посадникомъ Ярополчимъ: “Идѣта къ брату моему и рѣте ему: Володимеръ ти идеть на тя, пристраивайся противу битися”. И сѣде в Новѣгородѣ*»<sup>39</sup>. Потому Володимир вирушив на Полоцьк, де упокорив союзного Ярополку тамтешнього могутнього володаря – князя Рогволода, стративши його разом із синами. Зміцнивши свої позиції на півночі Русі, молодший, надміру амбітний син Святослава виступив проти Ярополка. Після підступного вбивства останнього Володимир став єдиновладним правителем на Русі.

## 2. Політичний лад на Русі кінця X – початку XI ст.

Утвердившись у Києві, Володимир енергійно загодився зміцнювати і розбудовувати державу. Найперше він позбавився від присутності у Києві варязьких найманців за допомогою яких прийшов до влади. Більшу частину останніх він випровадив у Візантію, а з-поміж інших, «*избра от нихъ мужи добры, смыслены и храбры и раздая им грады*»<sup>40</sup>. Останні були надійною опорою київському князеві в організовуваних ним воєнних походах на племена в'ятичів, радимичів, дулібів і хорватів, які виокремилися із державно-політичної системи Русі. Успішним для Володимира був і похід на «Ляхів», у результаті якого йому вдалося повернути західноруські землі, що раніше потрапили під владу Польщі й зміцнити кордони Київської держави. За його правління в основних рисах завершилося об'єднання східного слов'янства, помітно посилювалися процеси політичної консолідації давньоруської спільноти.

Володимир розвинув розпочату княгиною Ольгою та її сином Святославом реформу державного управління, замінивши схильних до сепаратизму місцевих племінних князів своїми посадниками-управлінцями. У найголовніших містах Київської держави утвердилися призначені ним довірені бояри та рідні діти великого князя. Старшого свого сина Ви-